

ALGUNS ASPECTES PROBLEMÀTICS DE LA "IL.LUSTRACIO".

Enric Moreu-Rey

Per motius personals, m'accontentaré de presentar uns quants punts només, problemàtics, de la "Il.lustració" a casa nostra. La reducció, de més, és lògica: seria cometre injúria envers l'auditori imaginar que no coneix, a bastament, els noms, els homes, les obres d'allò que s'ha anomenat la "Il.lustració" als Pasos Catalans. N' existeix prou bibliografia, sortosament, perquè no calgui insistir, i repetir ara les dades que tothom ha trobat ja, encara que només en articles abundosos en Enciclopèdies o Històries de la Literatura i de la Cultura. (1)

Tot ha estat estudiat, i des de fa anys, comprovant com, al segle XVIII, i com a conseqüència, principalment, d'una revolució científica (Newton, Kepler), es generaren noves formes de pensar que, desplaçant fonaments seculars i ajudades en llur difusió per altres factors (comerç i comunicacions, llibres, juventuts adventícies, etc.) provocaren revisions filosòfiques, religioses, polítiques; destorbaren jerarquies ideològiques i materials; i menaren no solament a un multiplicat progrés científic ans també a millorar les condicions d'existència de la humanitat.

El primer punt polèmic sobre el qual dedicaré una breu digressió serà el de la relació de les noves tendències amb estrats socials als quals, de manera directa (alguns dels qui m'escolten ja ho hauran remarcat) no he fet encara al·lusió. A posta, No pas per a negar validesa a certs contextos econòmics, evidentment; sinó per a subratllar clarament que, contràriament a l'afirmació d'alguns especialistes, la "Il.lustració" i "Enciclopedisme, no foren el monopoli, o l'apèndix cultural, d'una sola classe social (2), sinó una mentalitat col·lectiva que es trobava, com ha de

- 1.- Remeto, p.ex., a la meua introducció, i textos, en *el Pensament il·lustrat a Catalunya* (Barcelona 1966, Edit. 62, Coll.1. "Antologia Catalana"; hi ha una 2 ed.. del 1980); o a l'article ben detallat que jo mateix vaig publicar, s.v. "Ilustración", al *Gran Diccionario Enciclopédico Salvat (Salvat Universal)*, B. 1972, que aplega, molt sintèticament, tota la informació essencial sobre el tema a la Península. Per a Catalunya: l'article "Il.lustració" (E.M.R.) en el *Diccionari de la Literatura Catalana*, B. 1979, 330-332. També el capítol "Nuclis il·lustrats i principals centres de cultura" en la *Història de Catalunya*, de la mateixa editorial (Salvat, B. 1978, IV, 273-285).-A l'article "Il.lustració" de la *Gran Enciclopedia* oposaré alguns retrets, més avall.
- 2.- Recull aquesta opinió, que no sembla justa, Francesc ESPINET en la *Gran Enciclopedia Catalana* (B. 1975, primera part de l'article "Il.lustració"), on caracteritza la nova mentalitat milsetcentista "pel racionalisme utilitarista propi de la classe burgesa en la seva etapa ascendent de lluita per la consecució de l'hegemonia estructural (sic) del mode de producció capitalista, i per la presa del poder polític, i de conformació de la seva nova ideologia com a dominant". Amb una redacció certament confusa, aquesta visió partidista no correspon als fets; hi manca de més una anàlisi objectiva de la mentalitat col·lectiva, burgesa i no burgesa, i la valoració de les causes reals, immediates o llunyanes, de la seva eclosió i difusió.

reconèixer E. Labrousse, “en l’ambient” (3), i afectà fins als grups socials més humils, ensems que la burgesia, la clerecia alta i baixa, la noblesa, o els artesans. Per a França recordaré els orígens humils de molts dels innovadors: Diderot, fill d’un colteller, casat amb una pobra obrera, i vivint en una mitja misèria quan li fou encarregada la direcció de l’*Encyclopédie*; D’Alembert, infant abandonat i adoptat per un vidrier; Marmontel, d’una família pagesa molt modesta... Aquí, seria il·luminador de comprovar el nivell d’alguns dels artesans que col·laboraren amb l’Acadèmia barcelonina de Ciències, o amb certes Societats econòmiques comarcals (4). O, en la generació anterior, els Josep Moyà, estamper, o Martí Piles... (5)

Podríem enfondir més. Jo mateix he demostrat que els artesans catalans (o, almenys, els barcelonins) del segle XVIII llegien més que no ho creia Jean Sarrailh en la seva cèlebre obra, ja un xic depassada, sobre la “Il·lustració” a la Península, on insisteix molt sobre la proporció d’analfabets.(6)

Calanar més enllà encara. En efecte, els nivells quantitius o qualitatius de lectura no poden servir com a mesura fiable quant a les mentalitats. Més fefaents seran els resultats obtinguts darrerament amb els estudis de les relacions de la gent amb la mort (testaments, etc.): o amb l’inventari de l’atribució de noms a les embarcacions, etc. (7); que semblen indicar, tots, una evolució lenta cap a la descristianització; i que coincideix amb allò que ens diuen la documentació processal -general- o la inquisitorial; l’existència comprovada de pamflets antireligiosos, etc. (8).

Una darrera obserbació: Els analfabets del segle XVIII capitalitzaven problament més cultura que els semi-analfabets dels nostres dies. La cultura no es transmet pas únicament per la lectura: hom no pot ignorar la força de la transmissió oral en els segles que precediren el nostre (i en el nostre encara ara en certs estrats socials; i no em refereixo pas a la radio o a la televisió: al contrari). Lamento haver extraviat la referència: però fa pocs anys hom demostrà com, a Sardenya, una pagesa analfabeta sabia moltes més coses que no pas uns residents a ciutat, mitjanament cultes (per ex. centenars de noms de plantes i arbres i llurs propietats, medicaments, aliments, llegendari, etc.).

Les mentalitats col·lectives, al XVIII, repercutiren la sotragada científica i intel·lectual d’una manera o d’una altra - a tots els estrats de dalt a baix; i és doncs un error greu de voler associar la “Il·lustració” amb una sola classe social. Juxtaposició o paral·lelisme no equivalen pas necessàriament a interdependència.

Un altre punt importat, i conflictiu així mateix, ha de retenir un xic més llargament la nostra atenció. Afrontarà definicions i terminologia (i, conseqüentment, l’aplicació de termes).

A despit de molt avençat, amb llarga tradició, l’examen d’aquestes mentalitats col·lectives no pot assolir perfecció, a causa de la complexitat de l’objecte. A un moment donat, en un sol lloc, cal valorar paràmetres múltiples; i el moviment d’una sola variable modifica les reaccions de totes les altres i altera el resultat. Comptant-hi la pressió certa d’individualitats influents, o de grups, amb llur variada, canviant i complicada psicologia. Si nombre de premisses apareixen evidents

- 3.- “Dans l’air”: LABROUSSE, in *Histoire Économique et sociale de la France*, II, París 1970; reconeix “un désir populaire de promotion”, malgrat que defensí més aviat l’opinió contrària (p.729)
- 4.- J.IGLESIES: *La Real Academia de ciencias naturales y Artes (...)* siglo XVIII, B. 1964.
- 5.- MOREU-REY, *Pensament*, cit., pp.9 i 74-77.
- 6.- J. SARRAILH, *L’Espagne éclairée*, París, 1954; MOREU -REY, *Sociologia del llibre a Barcelona al seble XVIII. La quantitat d’obres a les biblioteque particulars*, in “Ets. Hists. i Docs. dels Arxius de Protocols”, VIII (1980) 275-303; especialment 296-299.
- 7.- Per ex.: Olga ÓEZ i MIGUEL: *Actituds col·lectives davant la mort, i discurs testament (...)*, Mataró 1987; MOREU-REY: *toponímia urbana i Onomàstica vária*, Palma de M. 1974, 134-136; i el canvi ja és ben marcat als darrers anys del segle: Joaquim LLOVET: *Alsina, March i Cona*, Mataró 1986, 332-338.
- 8.- Recull aquest estat d’esperit: MOREU-REY, *Pensament*, cit., 14-15, 81, 113-115. I també en *Revolució a Barcelona el 1789*, B. (IEC) 1967, especialment p. 59-67.

-n'he recordada alguna en començar, simplificant (i per tant desvirtuant poc o molt)-, això no obstant, com una ruptura no s'esdevé mai absolutament i total, no existeix tall en sec d'una mentalitat a l'altra; i tota etapa en l'evolució dels sentirs col·lectius reflecteix en part vestigis del període precedent, i conté ja la llavor del que el continuarà. Sense comptar que tota inclinació afirmativa amb prou vitalitat engendra inevitablement, a la curta o a la llarga, la seva negativitat o acció inversa. Verbigràcia, als segles XVII i XVIII, el fanatisme dels qui lluiten contra el fanatisme; o el pas del racionalisme o l'empirisme desembocant en eclecticisme poc definit i definible; o la davallada de la moral "natural" fins a l'immoralisme...

Afegint -punt important- que allò que anomenem esperit "il·lustrat", o, millor dit, els seus veladors, els "il·lustrats" (entre cometes), més que inclosos en un espai teòric, responen, partint d'unes bases més o menys similars i conegudes, abans a un "fer-se" que a un "cal fer"; són representants, no d'una filosofia o sistema filosòfic (encara que alguns ho pretenguin), sinó d'una ideologia cristal·litzada en praxi, amb funció transformadora; ens enfrontem doncs amb uns estaments en estat de receptivitat efervescent, en situacions no estàtiques ans fluides, pensaments mal·leables, difícils de captar en instantànea. Reprenent una afirmació meua, expressada el 1965: el pensament "il·lustrat" pot manifestar-se també en els adversaris mateixos de la "Il·lustració"; o simplement en aquells esperits on predominava la qualitat molt humana de la contradicció. (9).

Estic examinant, repeteixo, problemes de terminologia; la dificultat (per no dir la impossibilitat) de les definicions precises, i de les aplicacions dels termes definidors a les realitats. I tot el que precedeix em permetrà de plantejar, sense que sembli massa incongruent, la pregunta pràctica següent:

Hi ha hagut realment personatges "il·lustrats" al nostre país? La interrogació, un xic brutal per raons dialèctiques, pot ser matisada, certament. En tot cas, no podrà ser considerada absurda i gratuïta. Examinaré, per a fonamentar-ho, dos casos paradigmàtics.

El primer, el del bisbe de Barcelona, Josep Climent. Aquest prelat castellonenc ha estat definit com "el més rellevant i representatiu del segle de les llums", per Joan Bonet i Baltà, el nostre millor coneixedor de la Història moderna de l'Església catalana. Dient això, el Doctor Bonet i Baltà no feia sinó resumir un consens general, unànim. Jo mateix vaig afirmar, en 1973, que el bisbe Climent fou "el més prestigiós dels prelats il·lustrats que regentaren la diòcesi (Barcelonina) durant la segona meitat del segle XVIII" (10). I bé: malgrat tot, tenim el dret d'atribuir la qualitat d'"il·lustrat" al bisbe Climent? Pesaré ràpidament el pro i el contra, deixant de banda els factors que no farien inclinar la balança.

En el pro, heus aquí l'enumeració de les principals certeses (11): -Fou certament amic de i fidelment promocionat i protegit per Manuel de Roda; i freqüentà, mantenint lligams amistosos, d'altres figures laiques o religioses molt significades per llurs idees renovadores. (No pertangué però al clan Maïans, com ha pretès qualque crudut valència contemporani nostre.)

- Ell mateix (el bisbe Climent) fou en certa manera un renovador, -bé que en aspectes fonamentals les seves reformes més aviat equivalien a un retorn cap al passat (l'Església primitiva), i no vers l'esdevenidor-. Combaté, això sí, certs fanatismes i supersticions.

9.- MOREU-REY, *Pensament*, cit., p. 20.

10.- J. BONET i BALTA, *Introducció a la biografia del bisbe Climent* per Francesc TORT (veg. infra), p. XII; MOREU-REY, article "Climent", en la *Gran Enciclopèdia Catalana*, 1 ed., 1973. -Els fets essencials de la biografia del prelat són enumerats tots en l'esmentat article. Pels detalls, cal completar-ho amb: Francesc TORT, *El obispo de Barcelona Josep Climent i Avinent* (...), Barcelona 1978 (útil especialment pels fragments documentals que ofereix en notes -màlauradament amb bastant d'errates-).

11.- Segons les fonts esmentades a la nota precedent. De més: CLIMENT, *Colecció de las obras* (...), Madrid 1788, per ex. III, 81-82; MOREU-REY, *Pensament*, cit. 60-61 (traducció catalana); V. PESET, *Mayans i Siscar* (...) (infra), espt 282-284.

- Volgué la reforma de l'ensenyament per al bé públic, i la difusió de la cultura en el poble. (Fundació d'escoles gratuïtes de primer grau.)

- Organitzà la Biblioteca episcopal; i empenyé Andreu Piquer a la redacció i publicació de la Física moderna, - que prologà, subratllant-ne la "modernitat"-.

- Coneixia (i en recomanava la lectura) l'obra de restauració crítica de la Història, del P. Mabillon.

- Lluità contra els excessos antinaturalistes de la predicació barroca.

- Era pregonament pacifista; en 1743 condemnà públicament les guerres, fent vots per a "una pau perpètua entre els príncips cristians"; i subratllant com, en totes les guerres, els qui donen la sang són gent del poble, víctimes innocents.

- Essent episcopalista, combaté - dintre les seves possibilitats - els abusos de poder del papat romà sobre l'administració de l'Església catòlica.

Examinem ara els possibles arguments negatius:

- Un indiscutible lema del XVIII é reformador és l'optimisme i la recerca d'una felicitat terrena. Aquesta tendència contradiu plenament les inclinacions i les accions del bisbe Climent: les seves conviccions "jansenites" o "filojansenistes" el fan un home retrògrad en raó d'un tens rigorisme, i a cops "tremendisme" (contra el laxisme, o tolerància, dels seus enemics els jesuïtes). La vida terrena no aporta la felicitat (segons ell), sinó que representa un "camí estret", unacreu, per a obtenir la felicitat del més enllà. (12)

- Amb una exagerada (i racionalista) obstinació moralitzadora i reformista, prohibeix inofensives tradicions populars (com els aplecs o els ex-vots: ens recorda aquells racionalistes capellans seguidors del Vaticà II que, exactament com ho manava el bisbe Climent en 1773, feren treure de la porta de llurs esglésies les ferradures votives a Sant Martí, perquè les consideraren manifestacions supersticioses). El bisbe Climent s'esforçà (com els catòlics franquistes), d'eliminar el carnaval; atacà el luxe, "ruïna de les nacions"; prohibí que les mantellines de les dones a l'església fossin de mussolina o transparents; dictaminà sobre pentinats d'homes i dones; afirmà que la ciutat de Barcelona era la més dissoluta d'Europa, la que tenia més prostitutes i dones que sense ser-ho semblaven (provocant una irada, i justificada, reacció de l'Ajuntament barceloní que rebutjà la mala fama que el bisbe pregonava en detriment de la ciutat); etc. (13)

12.- El seu "jansenisme" ha estat diversament qualificat pels autors moderns. Algunes preses de posició - principalment quan encara era a València-, sembla que no deixen subsistir dubtes sobre la seva manera de pensar que, si no "jansenista" en sentit estricte (o sia adoptant les tesis condemnades per la bulla "Unigenitus"), el situa, almenys, en el "Tiers Parti": episcopalista, rigorista, regalista (en sentit gal·licà), 169, no s'aproxima prou als Agustinians, i resta massa tomista. Sobre el "Jansenisme" hispànic, un bon resum clarificador en MESTRE, *Il·lustración y Reforma* (infra), 393 i sqq; i també TORT, *op. cit.*, 104. Sobre els seus moments "tremendistes": "El tremendo misteri de la missa" (*Visita Pastoral* a la Geltrú, Arxiu Diocesà de B.; TORT, *op. cit.*, que Dios no solo os pedirá cuenta de vuestras obras, sino también de vuestros hijos y criados" (CLIMENT, *Colección cit.*, II, 233). (No pas sempre així, però. Predicà sovint sobre un Déu misericordiós.)

13.- Sobre el luxe - els diners del qual van a parar a les prostitutes -: *Colección*, cit., I, 248-249; sobre tradicions populars, i altres detalls: *Visita Pastoral*, passim; *Colección*, III, 261; etc. ; TORT, *op. cit.* A remarcar que un veritable "il·lustrat" exactament contemporani de J. Climent, escrivia a Barcelona a favor del luxe, i de la felicitat terrena: Francesc ROMA i ROSSELL, 1766 i 1768 (v. textos en MOREU-REY, *Pensament*; i detalls en Ernest LLUCH: *El Pensament econòmic a Catalunya* (1760-1850), B. 1973). Sobre Barcelona: "No hay en España Ciudad más divertida" (=il·licenciosa); i, segons diuen els forasters, "ninguna en Europa con más facilidad y a menos coste hallan torpes pasiones su desahogo" (*Colección*, II, 114-115), "un infierno del lascivia, una Babilonia" (TORT, 48-49 i 186). Reacció de l'Ajuntament en carta adreçada al rei Carles III: "aflijidos los barceloneses del bajo el abominable concepto en que les han de construir las citadas expresiones por aquellas partes de Europa en que llegue esta noticia" (Arxiu Històric de la ciutat: *Informe y Representaciones* 1770, 106-110).

- Malgrat els seus afectes agustinians, restà un ferm tomista i (sobretot, tocant al nostre tema) un fervent admirador de l'escolasticisme, - tan vituperat pels "il.lustrats"- (14)

- Anatemitzà la "nova filosofia", "maligna", els enciclopedistes, el racionalisme: en un mot, l'esperit "il.lustrat", tal com l'entendem primordialment nosaltres; titllà literalment de "segle de les tenebres" i de "púrria dels segles", allò que nosaltres considerem "segle de les llums". (15)

- Finalment la seva inquebrantable fidelitat al rei no lliga gaire amb certs postulats de la "Il.lustració" de fora murs. Aquest amor i submissió al monarca ha induït alguns (jo mateix, per exemple) a qualificar el bisbe Climent de regalista; en canvi, la seva enèrgica independència, a voltes, enfront del govern, ha fet que d'altres subratllessin el seu antiregalisme. (16)

Encara tornaré, evocant d'altres problemes, al referir-me al bisbe Climent. De moment, però, intentant de respondre a la qüestió concreta plantejada, la conclusió sembla evident: certament podem considerar-lo gran bisbe, amb qualitats excepcionals, un "amic dels homes" (amb qualificatiu que fou aplicat a un dels seus successors), puix que arribà a guanyar totalment l'amor del seu poble; un prelat, doncs, il.lustre i estimant, però no "il.lustrat", en el sentit estricte de la paraula.

Passaré ara (seguint un mètode similar a l'anterior) a examinar un cas més exemplar encara: el de Gregori Mayans Siscar, personatge singular que ha estat darrerament l'objecte d'elogis ditiràmics, - havent tingut la sort de comptar amb eminents biògrafs valencians, compatriotes seus-. (17)

Vicent Peset opina: "Si per a donar una idea del que fou el nucli cultural de la Il.lustració calgués elegir dos noms, crec que, sense vacil.lar, podrien donar-se els de Mayans i el de Feijoo." Antoni Mestre, per la seva banda, no és menys categòric: "Gregori Maïans (sic) fou l'"autèntic catalitzador del moviment il.lustrat"... (18).

No tothom accepta amb els ulls clucs l'entronització de G. Mayans Siscar sobre el pedestal "il.lustrat". (19) Sospesaré els arguments que poden fonamentar ambdues posicions contraposades.

En el primer capítol de la seva biografia de Gregori Mayans, Vicent Peset (potser involuntàriament) ens fa adonar com el coneixement de les novelats, l'obertura a l'exterior, el rigor crític, el raciocini posat a la disposició de la ciència, el rebuig de certes vacuitats dialècti-

14.- "Il.lustrats" contra l'Escolàstica, cf. MOREU-REY, *Pensament*, 23-28, 40-47. Opinió del bisbe: "Cualquier teología es escolástica (...), método a nuestro juicio el más breve, claro y expedito (...). método que observó Santo Tomás en su *Summa Theologica*" (CLIMENT, *Carta sobre Theologia moral adreçada als estudiants de Theologia*, a. 1768; reedit. en *Colección*, I; citat per TORT, 172) Orienta el seu deixeble Fèlix Amat cap al mètode peripatètic, aristotèlic: Fèlix Amat, *Logico Rudimenta*, B. 1784; ID., *Physicai generalis Institutiones*, B. 1785; Fèlix TORRES AMAT, *Vida del Ilmo. (...) Fèlix Amat (...)*, Madrid 1835.

15.- "La Francia ahora (...) se halla inundada de monstruos más terribles, y que causan males más funestos y contagiosos que los que causó Calvino (...). Estos falsos filósofos (...), numerosísima formidable secta (...), una Iglesia de malignantes (...), siglo de las tinieblas, y la hez de los siglos (...)." Ataca les obres dels Enciclopedistes i Racionalistes, i especialment Voltaire, l'any 1774 (*Colección*, III, 120 i sqq. Vegeu també *Colección* I, 245-252; i TORT, 114, 129).

16.- Regalisme: Carles contra el contraban - que "és pecat"- (*Colección*, II, 117 sqq., a. 1770: "Siendo muy fieles y obdientes al Rey, cumplan con la voluntad y ley de Dios"); "me obliga a desear y procurar que mis feligreses no ofendan a Dios ni al Rey" (a. 1773; TORT, *op. cit.*, 138; ID., 144, 153; sobre trituts deguts al rei (*Colección*, II, 125 sqq.); sobre els reis en general (*Colección*, II, 276; o la *Introducción a Las Costumbres de los Israelitas* (Fleury, trad. española; edit. per CLIMENT), B. 1769, LI, LIII; etc.) Antiregalisme: TORT especialment passim.

17.- Especialment Antoni MESTRES: *Ilustración i reforma de la Iglesia. Pensamiento político-religioso de don Gregorio Mayans y Siscar (...)*, València 1968; *Gregori Mayans i la Cultura de la Il.lustració*, b. (Curial) 1975.

18.- PESET, *op. cit.*, p. 395, en la segona part de l'article "Il.lustració", en *Gran enciclopedia Catalana*, 1975. La grafia aquí, "Maïans", no és atribuïble a l'autor, sinó als responsables de la grafia falsejada dels noms propis a tots els volums d'aquesta, per altra banda, molt meritoria obra (pero on Corachán és transformat el "Coratjá", per ex.).

19.- Veg. p. ex. què en diu Joël SAUCNIEUX: *Les jansénistes et le renouveau de la Prédication dans l'Espagne de la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Lyon 1976, p 170 i spp.; p. 159: Mayans és "un nouvel Erasme"...

ques i metafísiques, ja es trobaven en els reformistes valencians que precediren Gregori Mayans, especialment en els seus mestres T.V. Tosca (1651-1723), el degà Manuel Martí (1663-1738), o en Jacint Segura, el precursor de la historiografia moderna a la Península (1668-1748), i J. Bta. Corachan (1661-1741)... Gregori Mayans (que nasqué en 1699 -només) ja trobà el camí traçat i empedrat. (20)

No seria just de pretendre que Gregori Mayans no afegí res a aquests predecessors (que A. Mestre considera "ancorats en la tradició reformista hispànica"). D'altres (i jo mateix) els hem associats també amb l'erasmisme - en qualque aspecte - i amb J.Ll.Vives. Gregori Mayans hi afegí certament combativitat: forta contribució seva contra rutines, contra falsejaments de la Història, en favor del millor coneixement forà els treballs peninsulars (començant pels seus). Però en tot això no es distingí pas essencialment, qualitativament, dels seus predecessors: servà característiques que, amb pocs retocs, també podien haver-se aplicat a un humanista del segle XVI...(21)

Tanmateix, amb tot això, *quid* de la "Il.lustració" ? Sí: G. Mayans "va conèixer l'obra de newton, però no va profunditzar-la per no interessar-li com a humanista" (! ; dixit A.Mestre) ; quan li regalen *L'Esprit des Lois* de Montesquieu es fa el desmenjat, hi trova errors i perversitat; concix l'obra de Descartes, però dictamina que no ha aportat "res de nou"; tampoc els Arnauld i Port-Royal no innovaren res comparats amb Aristòtil; els llibres francesos ("libritos") són superficials, i han fet malbé la ciència europea; Feijoo, contra qui mantingué una "hostilitat latent" és un simple "idolillo del vulgo" (1771), "un ignorant, docte entre ignorants" (1746). (És veritat que, en justa reciprocitat, per a Feijoo, les obres d'en Mayans mereixien "sumo desprecio" (1730) !)... (22). Amb això sol, imàgino que ja podria quedar desqualificada qualsovol temptativa per a incloure Gregori Mayans entre els esperits "il.lustrats" del segle. Allargarem un xic més l'examen per no encórrer la imputació de lleugerera. A. Mestre considera que Mayans Siscar "Centra la reforma de la cultura espanyola en l'estudi de la Història civil i eclesiàstica". El contingut de l'afirmació em sembla fortament exagerat. Com era considerat Gregori Mayans fora de les fronteres de l'Estat? A Alemanya com un "restuarador de la llatinitat" (al costat dels autors hispànics del segle XVI, admirador de la "Venerandam venustatem"(23). A Alemanya encara, la Universitat d'Aldorf (Baviera), a la pregunta de quin concepte hi tenien de G.M.S., contestà oficialment que se'l considerava "un excel.lent jurisconsult i avantatjat escriptor de la llengua llatina per les seves elegantíssimes epístoles"...(24). Res més. No ens allunyem del segle XVI.

És ver que un anglès havia mostrat el seu delit perquè li havien assegurat que G.M.S. estava ocupat a desterrar "la barbàrie escolàstica, i a establir en els estudis l'imperi de la raó"... Però A. Mestre, que ho anota, s'apressa a puntualitzar: "És clar que no es tracta d'un racionalisme contrari a la revelació, però sí de la implantació d'una metodologia racional i d'una crítica en el camp de la història."(25) O sia que no aspirava pas arribar més enllà dels seus predecessors, Tosca, Segura, o Martí o potser més enllà encara, car el tercer dels es-

20.- PESET, *op. cit.*, cap. I: *València i la renovació científico-cultural d'Espanya*, text ja publicat em 1963; MOREU-REY: *Pensamet*, cit. Introducció i primers textos escollits.

21.- MESTRE, *Pròleg* a PESET, *op. cit.*; MOREU-REY, *op. cit.*,

22.- Newton: MESTRES, *Proleg* cit., 10; Montesquieu: PESET, *op. cit.*, 122, i MESTRE, *Ilustración y rR*, cit. 431, 457-458; Descartes: PESET, *Op. cit.*... 248 (HUET féu veure que Descartes no digue res de nou, en Física); Arnauld i Port-Royal: ID *id* 314-316; Feijoo; ID, *id.*, 320, 397 i spp., 412; llibres francesos: passim, i PESET, *op. cit.*, 174, 254 ("los libros franceses que son los que en Europa han echado a perder las ciencias", G.M.S. a Nebot en 1750); MESTRE, *Ilustración*, cit., 467.

23.- PESET, *op. cit.*, 66-68; MESTRE, *Historia, Fueros i Actitudes políticas*(...), València 1970, 69.

24.- PESET: *op. cit.*, 215.

25.- MESTRE: *Pròleg* citat, 14.

mentats es declarava "escèptic". I el pla de reforma del sestudis establert per G.M.S., (i al qual biògrafs contemporanis nostres atorguen tant d'importància) es basa sobre la Sagrada Escriptura, ignora els més recents desenvolupaments aleshores de les Ciències a Europa - especialment de les matemàtiques -, i pot ser considerat com a lleugerament reformista, però menys que el d'Olavide (que tampoc gosava atacar directament les estructures). (26)

I, en efecte, sempre que pot, G.M.S. es manifesta l'adversari decidit de la modernitat i aferrat a la tradició. L'exaspera el títol *Física moderna* de l'Andreu Piquer, i li demana que elimini l'adjectiu. L'autor no accedeix, en la primera edició. Però, anys més tard, quan el famós metge, envellit, publica una segona edició, ja no "moderna", i una *Lògica* ortodoxa, G.M.S. el felicita: "M'agrada molt que Vm. hagi pres la defensa de la Lògica d'Aristòtil contra els moderns" (1771).

Amb raó, puix que en la Introducció de la *Lògica*, A. Piquer proclama que "la filosofia cartesiana (...) en todas sus partes es sistemática y poco apreciable". Anys abans, adreçant-se al mateix Piquer, G.M.S. havia redactat una furiosa arenga en la qual eren tractades d'idees "venonoses" precisament les que nodrien la filosofia moderna, la de la "il·lustració": "materialisme, és clar, més també naturalesa i naturalisme..."(27).

Com més ens endinsem en el pensament i l'obra de G.M.S., més ens allunyem de les idees modernes, dels autors europeus "éclairés". No tracto pas de rebaixar els mèrits del Gregori Mayans Siscar (o dels seus prestigiosos biògrafs). L'home era certament excepcional, normalment ambiciós, combatiu, expertíssim en autopromoció, eurudit de primera categoria, humanista, llatí admirat a tota Europa, excel·lent jurisconsult, historiador amb un esperit crític admirable que li insuflaren els seus mestres (especialment el degà Martí), reformador prudent, i glòria indiscutible del País Valencià. Ara, a la pregunta: podem incloure Gregori Mayans entre els esperits "il·lustrats"? Resulta obvi que la resposta serà, sense dubtes de cap mena, negativa.

És clar que els dos resultats negatius que precedeixen (Climent i Mayans), i que potser han aparegut xocants; algú em podria objectar: tot depèn del contingut semàntic que convinguem d'atribuir als termes "il·lustrat" i "il·lustració". Objecció admesa: en tot estudi i discussió sobre el tema, caldrà matisar i filar prim en les definicions. Deixo doncs plantejat el punt problemàtic, i que representa la terminologia, confessant que la meua intenció no ha estat mai d'encertar una solució al gust de tothom (i que imagino difícil com ja ho preveia al principi), sinó de patentitzar que el problema existeix - com acabo de demostrar (28).

26.- M. i V. PESET: *Gregorio Mayans y la Reforma Universitaria*, València 1975.

27.- PESET, *Mayans*, cit. 283-284, 316 (?); A. PIQUER, *Lògica*, 2 ed., 1771, Introd.; MESTRE, *Il·lustración*, cit., 456 i PESET, *op. cit.*, 314 sqq., 359, 367-369: "naturalisme, el que més mal causa" (a. 1753), "naturalisme, copia de los escritores franceses deístas" (a. 1756), "Vm. que sabe muy bien que bien que el materialismo es la más grande y estendida heregia de hoy, incautamente se aya dejado llevar del aire de muchos escritores franceses inficionados deste veneno, hablando muchísimas veces de la naturaleza, de manera que, a quien no conozca la piedad de Vm., se hará difícil creer que ha dejado de ser estudio el que sé yo que sido inadvertencia repertida en tantas sentencias favorables a este error torpísimo, sin que valga la a disculpa que Vm. da al nombre de Naturaleza, porque no siempre es acomodable." (1756: G.M.S. a Piquer a propòsit de la *Filosofia moral* d'aquest. La darrera part es refereix a la interpretació "Natura" = Déu.) Que "natura", eren idees-clau del segle de les llums ho recalca, entre d'altres, Paul HAZARD, *La Pensée Européenne au XVIII e siècle de Montesquieu à Lessing*, Paris 1963, en tota la 2 part de l'obra: La cité des homes (p. 117 i sqq.): religion natural, ciències de la naturalesa, dret natural, moral natural, etc. Cf. també D.G. CHARLTON: *New images of the natural France. A study in European Cultural History 1750-1800*, Cambridge 1984. Aquestes tendències menenen també al pre-romanticisme.

28.- Em remeto novament, però, a les fonts indicades en la nota 1; i m'atenc a llur contingut; i renovant les meves objeccions - de principi i de contingut - a l'article de la GEC.

Afegiré, tanmateix, que el problema és degut en part (vull dir que alemanys hi contribueix) a l'amfibologia que presenta el terme "il.lustrat" en català (i possiblement més encara "ilustrado" en castellà). En efecte, el francès "éclairé", o anglès "enlightened" no acostumen de ser usats amb un sentit molt general, com a sinònims (que sí que ho són en català i castellà) de "docte", "erudit". En francès pot ser corrent "un conseil éclairé" (ben fonamentat), però molt més rar "un homme éclairé". I, aquí "un prelat il.lustrat", "una personalidad ilustrada", fora de context, significaran això simplement: que ens referim a persones cultes, doctes, erudites... Per tant, en aquest meu text, per a evitar la confusió, he fet posat sempre entre cometes el mot "il.lustrat" quan equivalia a "éclairé", o sia pertanyent a les tendències renovadores del segle de les llums. I potser aquesta mesura precautòria mereixeria de ser adoptada per tots, Ho sotmelo a la vostra reflexió.

Amb la finalitat de contribuir encara a un més perfecte coneixement dels termes, em proposo de debatre ara un darrer punt conflictiu. El de la relació Religió/"Il.lustració". Problema que ha restat constantment com a rerafons tot al llarg de la present comunicació. No cal recordar com era sempre present la religió en totes les paraules i actes del bisbe Climent. Ans també en el cas de Gregori Mayans Siscar, la pregona religiositat del qual ha estat brillantment examinada i demostrada per Antoni Mestre. I en el context d'ambdues existències, i de totes les dels personatges del'època - en la qual no solament és preeminet la religió, ans encara les polèmiques, per no dir lluites, religioses (Tomistes, Molinistes, Antitomistes i Sua-ristes, Jansenistes, etc.)-. (29)

A primera vista, tothom o quasi tothom accepta el fet de la compatibilitat de l'esperit "il.lustrat" amb unes creences religioses. Tots els estudis que hem esmentat fins ara, i molts més, de la Península o forasters. (30) Nosaltres, negant la qualitat d'"il.lustrats" a dos personatges considerats com els millors representats d'aquesta tendència, no solament hem plantejat una dificultat general de terminologia, ans més concretament aquest nou problema de les relacions entre la Religió i la "Il.lustració". No he estat el primer, però, en fer-ho. En els darrers anys, ja ha estat suscitada la qüestió, i recordaré breument dues preses de posició antagoniques; començant per un autor que ha elevat objeccions a la tesi general: el pare Miquel Batllori. (31)

El pare Batllori considera en efecte que el qualificatiu d'"il.lustrat" ("éclairé" en francès) - aísí com les "llums" ("lumières"), designen els participants a un corrent per definició o essència antireligiós, o almenys laic; i aquests termes no poden servir per a designar aquells clergues o prelats, no ultramuntans, reformistes - i que val més considerar, en tot cas, com a "pre-il.lustrats"; o, millor, recórrer al terme alemany "Aufklärung" per a al.ludir a un reformisme cristià-. Personalment penso que le pare Batllori atribueix, en aquest punt precís, una importància exagerada a les paraules; i no veig perquè "Aufklärung" no restaria l'equivalent exacte d'"Il.lustració", amb característiques similars. Té certament raó, en canvi, l'autor quan considera que, portat a les seves darrers i lògiques conseqüències, l'esperit "il.lustrat" ha de menar, i mena, al deisme i, més enllà, a l'ateisme. L'examen de les obres dels exscrip-

29.- MESTRE, *Ilustración*, cit., passim, i especialment cap. II; PESSET, *Mayans*, cit., 434; i, supra, les opinions de G.M.S., p.ex. en les notes 22 i 27. Recordem, de més, que fou l'autor d'una obra en defensa de la Immaculada Concepció de la Verge Maria. E. PRECHIN, E. JARRY: *Luchas políticas y doctrinales de los siglos XVII y XVIII* (trad. del francès), vol 19 de *l'Histoire de l'Eglise* de FLICHE-MARTIN, València 1977. (L'original és de P. 1956).

30.- Naturalment ens referim sempre aquí a la religió cristiana a Europa: catòlics, protestans; i a casa nostra limitem el nostre objecte al catolicisme. Una bibliografia més completa es trobarà en les obres citades, supra, d'A. MESTRE, *Ilustración*; de J. SAUCNIEUX, *Les Jansénistes*; F. TORT, op. cit. i *Biografía histórica* (sic) de *Francisco Armanyá Font*, B. 1967; també, per la Península fins al 1756: MOREU-REY, *Pensament*; etc.

31.- M. BATLLORI: *Un problema central dels s. XVIII. Il.lustració i Cristianisme*, in "A través de la Història i la Cultura", (Abadia) 1979, p. 297-306.

tors de l'època, a França, o als Països Baixos i a Anglaterra, confirma plenament l'esmentada evolució. I a Espanya també, les enquestes objectives ratifiquen el pas cap a la laicització de les mentalitats (ho hem comentat supra); i, més encara, cap a la generació d'ateïsmes aquí - encara que el pare Batllori no ho admeti-. En tot cas, la seva tesi fonamental quant a la resta d'Europa és abonada per sòlids estudis erudits - per ex. el de Paul Hazard, que reconeix en la lluita antireligiosa un dels fonaments de la "Il.lustració". I ho veien ben clar un Climent, un Mayans, p. ex., o un Armanyà, quan denunciaven la lògica impietat dels autors francesos. (32)

Tenint en compte, tanmateix, que no era pas sempre necessari d'impulsar fins a les seves darreres conseqüències el racionalisme crític, una posició ben contrària a la fins ara expressada ha estat mantinguda per certs erudits francesos, especialment els que han estudiat el filo-jansenisme i el Tiers-Parti (Appolis, Saugnieux). Molt recentment, aquest darrer ha editat un recull sobre el tema precís, reivindicant la possibilitat de convivència entre la Religió i la "Il.lustració" (33).

En la introducció al recull, i en el primer capítol, J. Saugnieux atribueix als historiadors anticlericals (o intergristes) del segle passat (s.XIX) la visió d'un segle de les llums radicalment agnòstic o ateu, i els atribueix així la responsabilitat d'haver estimat que existia un conflicte inevitable entre la fe religiosa i el pensament "il.lustrat". Subratlla el fet que el fonament d'aquest darrer: la impugnació racional del principi d'autoritat, no impedí que molts cristians acceptessin aquesta crítica, interpretant-la, a llur manera, com la necessitat d'un major pluralisme, d'una purificació de l'estructura eclesial d'aleshores - viciada (però no de la seva eliminació)-; democratitzant-ne els òrgans, retornant a les virtuts de l'Església primitiva, combatent rutines, supersticions, i prejudicis (coincidint, en això, amb els reformadors crítics científics). L'autor enumera exemples de prelats i altres personalitats que aplicaren aquests principis, recalcant les tendències episcopalistes, i conciliaristes (contra l'autoritarisme i la rutina ultramontans), els esforços per a obtenir uns sacerdots més instruïts, ans també una educació popular. D'altres autors del recull precisen i completen aquests punts i el rol educacional i social de l'Església; l'obstacle oposat per l'escolasticisme; la regeneració històrica crítica promoguda per erudits religiosos, etc.

Personalment confessaré que aquesta mena de manifest col.lectiu no m'ha convençut: en primer lloc perquè no aporta cap novetat; en segon lloc perquè és confusionari (barrejant J. Cabarrús, les tendències erasmistes, Mayans, els redactors de "El Censor"); i en tercer lloc perquè és fals de pretendre que la consideració d'una "il.lustració" antireligiosa sigui obra dels historiadors del segle XIX. (No crec que ningú pugui dubtar: ni de l'objectivitat de Paul Hazard, p. ex. ; ni de la literalitat dels textos milsetcentistes...). És clar que novament caïenmen el problema terminològic. En el títol mateix del recull editat per J. Saugnieux ja rau la confusió: "Fe i llums". Seria difícil de trobar un acord entre J. Saugnieux i el P. Batllori sobre el contingut semàntic del mot "llums"; i sobre què és exactament la "Il.lustració".

Per no pecar de massa absolut, admetré que, tant si el bisbe Climent con en Mayans Siscar no em sembla que poguessin ser inclosos en la família dels "il.lustrats", stricio sensu, cal reconèixer, però, que es tractava d'unes personalitats molt progressistes comparades amb d'altres,

32.- P. HAZARD, *op. cit.* a la nota 27. Tota la primera part de l'obra pren un títol significatiu: "Le procès du Christianisme"; Climent i Mayans: v. supra notes 15, 22 i 27, - contra el materialisme, el naturalisme Montesquien tractat de "perverso y maligo deista", etc; Armanyà: TORT, *Armanyà*, cit., 451-458.; laicització: v. supra nota 7.

33.- Editat per Joël SAUGNIEUX: *Foi et Lumières dans l'Espagne du XVIIe siècle*, Lyon 1985.

contemporànies d'ells, encarcarades en el passat. Aquelles que un historiador actual ha titllat de "reaccionàries". I que també han assenyalat els historiadors valencians. (34)

Al costat dels personatges lleugerament reformistes que han examinat, n'hi havia d'altres encara, que s'apropiaven més l'ideal progressista de les llums, i que, a tot estirar, respondrien gairebé al personatge ideal imaginat per J. Saugnieux: associant fe cristiana i llums. Un exemple bastant satisfactori seria el d'un bisbe de Barcelona, de final de segle, amic de Jovellanos, i que, per bé que nascut lluny de Catalunya, en raó de la seva llarga permanència a la nostra terra (a La Seu d'Urgell, Aramunt i Barcelona), es considerà català d'adopció. Em refereixo a Pedro Díaz de Valdés. Reunia les característiques "il·lustrades" següents: positivisme i esperit crític, optimismo, fe en el progrés, admissió de la recerca de la facilitat terrena, esperit científic i erudició, obertura a Europa, foment de les arts i les indústries, del austeritat popular i la del clericalisme, lluita contra els privilegis, les rutines i supersticions... Un conjunt quasi perfecte, si no fos pel seu exagerat regalisme - versió hispànica - que era aleshores "un llast dels segles anteriors, més que no pas un element renovador" (35)

I per donar un exemple, al menys, de personalitat laica, però cristiana, "il·lustrada", també de la segona meitat del segle, esmentaré, encara que amb poques paraules, el metge Francesc Salvà i Campillo (1751-1828). Dos detalls característics només (de la vida rublerta d'acció d'un home que es cartejà amb tot Europa, i se situà sempre com a pioner en les més variades vies del progrés científic).

Ambdós casos manifesten les reaccions difícils d'un cristià "il·lustrat" amb la Religió, o, almenys, certs religiosos. La primera topada fou provocada per la publicació de la *Carta del doctor en medicina d. Francisco Salvà (...) sobre éxtasis de la decantada mujer del lugar de Llerona* (B. 1779), que provoca escàndol entre motlts fidels (i sacerdots) que atribuïen a causes sobrenaturals el fet que l'esmentada dona - al voltant de la qual els devots ja proclamaven santedat - no hagués menjat ni begut res durant dos mesos; i En Francesc Salvà refusà de creure en miracles, i oferí una interpretació totalment mèdica. El segon cas promogué més enrenou, puix que generà una polèmica peninsular. Salvà fou l'un dels introductors de la inoculació contra la verola a la Península, i defensà el nou mètode de guariment en un llibre, *Proceso de la Inoculación* (B. 1777) en el qual contestà, entre d'altres objeccions dels tradicionalistes, en un capítol sencer: "Si la inoculació és lícita davant Déu", en el curs del qual trampejà ensems que s'escapolí del perillós atac dels "teòlegs". Els "teòlegs" diuen que inocular és "temptar Déu i derrogar als drets de la Divinitat"; i Salvà els respon, irònicament: "Un Ésser just ens castigaria perquè ens servim de la llibertat que ens ha concedit per a fer-ne el millor ús (...); renunciem a la salut - el mayor dels bens que ens ha concedit? (...) Qui té dret al fi (una vida llarga i feliç), té dret també als mitjans legítims." De més, afegeix en Salvà, la intervenció contínua de la Divinitat "annihila totes les causes segones i destrueix la cadena de l'Univers"... De ple en el pla teològic, i no s'acovardeix pas: "Trissot tingué raó de dir que en les qüestions físico-morals "la física regula la moral". "...Els teòlegs, indignats, interpreten que la Teologia és subjectada a la Ciència". Salvà els explica (difícilment!) el sentit del mot "regula": La Física (o sia la Ciència) ha d'"informar" La Teologia que no podrà decidir sense les dades proporcionades per la primera; i recorda la frase de la Condamine: "fer un problema moral de la inoculació de la verola és

34.- Antonio ORTAZU: *Ilustrados y reaccionarios de la Extremadura del siglo XVIII*, en "Bolet. Real Acad. Historia", 172 (1975). A València, el grup de Mayans i els seus amics apareixen certament com a molt progressistes comparats amb un paborce Vicent Calatayud: PESET, *Mayans* cit., 371-378. En tot cas, d'aquest tipus de reformistes, n'hi hagué molts més, i no han estat estudiats fins ara.

35.- Sobre Diaz de Valdés, veg. esboç biogràfic en l'article corresponent (*D. de.*), a la Gran enciclopedia Catalana, per MOREU-REY; i el més detallat que ofereix J. BONET en la *Introducció* a TORT, *Climent*, cit. Regalisme: M. BAR-LLORI, *op. cit.*, 301.

convertir un problema d'aritmètica en un cas de consciència"; marcant així ben clarament les fronteres entre la Ciència i la Religió; en temes científics "no val la pena d'anar a molestar els teòlegs. No estem en aquells segles d'ignorància en què no es podia donar un pas sense haver de consultar-los per a decidir les coses més trivials"...(36).

Assoliríem potser una conclusió -no indiscutible certament- sobre le conflicte "Il·lustració"/Religió, aprofitant l'exemple que acabo d'exposar. Salvà i Campillo era cristià, i fou certament un "il·lustrat". Resol el problema establint una frontera entre la Ciència i la Religió - actitud en tot contrària als exemples examinats abans (Climent i Mayans) que partien en tot de les seves conviccions religioses, i per això acabaren atacant la "Il·lustració". He resumit molt i simplificat més encara, però els fets enumerats potser permetran una més àmplia reflexió sobre aquest darrer punt problemàtic.

No vol dir que de la "Il·lustració" tots els altres capítols siguin evidents i no mereixin una major posterior investigació. M'he limitat a uns pocs només, essencials, però la llista dels altres encara seria llarga. La relació entre els renovadors del Principat i els de València (la relació epistolar Mayans-Finestres no és més que un detall, magnificat per llurs biògrafs); Climent, Ascensi Sales, Salvà i Campillo que estudià a València, etc. Aquests fets i llurs conseqüències no han estat valorats (37).

D'altres zones d'estudi, ara ancara quasi verges podien ser: el "catalanisme", que existí, sense portat-ne el nom. Reglà i d'altres han parlat de neoforalisme, per a Mayans hom ha recordat l'austracisme anterior de la seva família. Personalment crec que el sentiment diferenciador no quedà mai estroncat; que malgrat textos oficials i públics, prividament, romangué viu el record de la guerra de Successió-Secessió; i que la seva permanència fou ajudada, entre d'altres factors, per la importància i serietat de la renovació històrica, venint de l'impuls donat pel P. Mabillon (tan conegut aquí) i els Bollandistes, seguit per autors ja esmentats (Jacint Segura, Mayans, Antoni Campillo, etc.). O sia que el major i millor coneixement de la Història, menà al coneixement i reconeixement de les "gestes" (mot reiteradament emprat aleshores) dels avantpassats catalans, i de la llengua. Les fites principals evidents serien: l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, decisió de redactar un diccionari als primers anys del segle; Antoni de Bastero Lladó (Caputxí), defensa de la Llengua en 1724; Josep Climent recordant que la seva llengua - Catalana i valenciana- havia estat universal; i dient estimar la seva pàtria, València, més que les altres (1755, 1766); Mateu Aymereich (en 1760); Antoni Campillo, Historiador i Arxiver, oncle i mentor de Salvà i Campillo, en 1776; "L'Ensenyança de Minyons" de Baldiri Rexach, en 1749; I. Torres Amat, en 1799, declarant que el seu amor als "auctores nostri", era tan fort com el d'un jesuïta envers la seva companyia... (punt de comparació màxim); amb moltes altres manifestacions.

36.- No recull ni comenta aquests fets el seu més recent biògraf, Santiago RIERA i TUEBOLS, *Ciència i tècnica de la Il·lustració: Francesc Salvà i Campillo (...)*, B. 1985.- Jo els havia atorgat importància en *Francesc Salvà i Campillo i els seus amics il·lustrats* (B. 1952) (breu resum en uns paràgrafs d'*El Naixement del Mestre*, Palma 1956), treball que ha romàs inèdit, però que sortosament han aprofitat alguns erudits com Jaume Vicens Vives i Ernest Lluch, que m'han fet l'honor d'esmentar-lo; i d'altres l'han aprofitat i no m'han fet aquest honor. Transcric uns fragments de Salvà i Campillo, en *Pensament*, cit., 111-113, trets del *Proceso de la Inoculación* (1777), i *Carta sobre la Inoculación* (1780); Arxiu de l'Acad. de Medicina de B., XVI, 1. Compareu amb Gregori Mayans que pretenia que tothom havia de ser teòleg...

37.- Sí que hi ha hagut manca de comunicació entre València i Barcelona darrerament: els erudits valencians (Mestre, Peset) ignorant, o volent ignorar, allò que s'havia publicat anteriorment al Principat. És molt incomplet, per ex., l'article d'A. Mestre, "Il·lustració" a la GEC. El tema m'afecta personalment i doblement. De més de veure les meves publicacions ignorades, en el meu original del capítol sobre els centres de cultura de la *Història de Catalunya* (Salvat) (veg. nota 1) vaig escriure que no es produí "solució de continuïtat" entre València i el Principat. Un "correctoret" d'estil de l'editorial - que em transtornà tot el text - ignorant el sentit de l'expressió "s. de c." m'ho corregí, dues vegades, i em fa dir exactament el contrari. Servo l'original testimoniatge de les increïbles "correccions" sofertes.

Algunes de les quals, les tres darreres almenys, pouaven forces també en las directives de Port-Royal preconitzant la defensa de la llengua del poble.(38)

Molts més aspectes restarien per a estudiar, de més dels proposats. Alguns de ja tractats aquí, d'altres encara inèdits: sobre la impressió de llibres (quantitats, falsificacions, nombre d'arribats de contraban); sobre l'actitud dels renovadors o "il·lustrats" envers la dona; o envers els africans i americans indígenes; i més i més punts que mostren com, malgrat tant de bibliografia meritòria ja disponible, el camp continua presentant extenses i interessantíssimes zones per a desbrossar. Desitjaria que aquesta modesta comunicació meva - tan incompleta - servís tanmateix d'encoratjament vers millors i més pregons estudis sobre un tema que pot semblar llunyà, i que, no obstant, roman, en certs aspectes, molt pròxim de les preocupacions i debats contemporanis nostres.(39)

- 38.- Bastero: Basili de RUBI: *Els Caputxins a la Barcelona del segle XVIII*, B 984, 250; Climent: TORT, *op. cit.*, 25, 42, 191, 196 i 217; *Sermons*, I, 211-213; Aymerich: *Nomina et Acta episcoporum* (...), Intr.: *Rexach: Instrucció per a la Ensenyanca* (...); MOREU-REY, *Pensament i Revolució a B.*
- 39.- Contraban: I.M.ZAVALA: *Clandestinidad i libertinaje erudito en los albores del siglo XVIII*, Madrid 1978; MOREU-REY: *L'Economia del llibre al segle XVIII*, in "An. de Filol." 8, 1982, 317-322. Per a la quantitat dels publicats és evidentment falsa l'apreciació d'A.GALI: *Rafel d' Amat*, sense baseobjectiva (MOREU-REY: *Sociologia*, cit.); dona: al·lusió de F Salvà, in MOREU-REY, *Pensament*, 111; dones petimetres, en el baró de Maldà (MOREU-REY: *L'afrancesament d'un dietarista anti-frances, Rafel d' Amat* (...), in "An. de Filol.", 9, 1983, 316-318; i la tesi doctoral (Barcelona 1983) d'Elena VENINI REDIN, *L'educació femenina* (...); africans: A. THOMSON: *Barbary and enlightenment. European attitudes toward the Maghreb in the 18th. Century*. Leiden 1987 (completar-ho amb documentació barcelonina comercial, i amb les idees d'Ali Bei)